

religie in Nederland uiteindelijk dan de metamorfose van de ene God van het traditionele Nederlandse christendom in een meer of minder opgewekt veelgodendom? En zouden daarmee misschien de 'goden' zijn bedoeld die 'wij allen' zijn geworden volgens *New Age*, zoals Aupers in zijn bijdrage 'Wij zijn allen goden' beschrijft? Een wijsgerig-theologische bijdrage in de bundel had op deze spannende en uitdagende associaties bij de titel kunnen ingaan.

E. Corsius

Heelas, Paul, and Linda Woodhead with Benjamin Steel, Bronislaw Szerszynski and Karin Trusting. 2005. *The Spiritual Revolution. Why religion is giving way to spirituality*, Oxford: Blackwell, 204 pp, ISBN 1-4051-1958-6, £16.99.

Is er in de huidige maatschappij sprake van een spirituele revolutie? Dat is de vraag die Heelas en Woodhead pogen te beantwoorden. Aan de ene kant, zo constateren zij, is er een afnemende invloed van de traditionele vormen van religie, met name het Christendom, maar aan de andere kant groeit het aantal mensen dat zich 'spiritueel' noemt. Termen als spiritualiteit, holisme, mind-body-spirit, chakra, tai chi etcetera hebben zich steeds meer genesteld in het dagelijkse vocabulaire.

Er zullen drie vragen in dit boek worden beantwoord: 1) wat moet worden verstaan onder spiritualiteit, 2) wat is de maatschappelijke relevantie van dit fenomeen? Is het de laatste zucht, het doodsgereutel van de betrokkenheid op het sacrale of vindt er een aardverschuiving plaats in het religieuze landschap? 3) welke theorie verklaart zowel de afname van sommige vormen van godsdienst en de groei van andere? De schrijvers vinden die verklaring bij wat zij aanduiden als de 'subjectivization thesis'. Er heeft zich een massale wending naar het subjectieve voorgedaan in de moderne Westerse cultuur. Het gaat om een zich afkeren van een manier van leven die uitgaat van rollen, voorschriften en plichten (hierna: een leven zoals) naar een leven dat de eigen ervaring als uitgangspunt neemt (hierna: subjectief leven) of, zoals Woodhead en Heelas zeggen: *a turn away from life-as towards subjective-live*. Deze wending heeft zich in vele sectoren van de maatschappij voltrokken. De gemaakte tweedeling toegepast op het sacrale geeft de mogelijkheid om spiritualiteit van religie te scheiden. Religie is gekoppeld aan 'leven zoals', aan externe autoriteit en spiritualiteit aan het subjectieve leven. Zal er sprake zijn van een spirituele revolutie dan mag verwacht worden dat in de Westerse samenleving de vormen van religie die hun volgelingen voorschrijven dat zij hun leven moeten leven in overeenstemming met externe principes, afnemen. Daarentegen zullen de vormen van spiritualiteit groeien die mensen helpen te leven in overeenstemming met de diepste, sacrale dimensies van hun eigen unieke zijn.

Deze hypothese is getoetst in een onderzoek dat verricht werd in een relatief kleine conglomeraat, Kendall, in Cumbria in het noordwesten van Engeland. Het belangrijkste resultaat van het onderzoek is dat er geen sprake is van een spirituele revolutie. Wel zijn de tradi-

tionele denominaties sterk teruggelopen sinds de jaren '60 van de vorige eeuw en is er een holistisch milieu ontstaan met aanbieders en cliënten of beoefenaars van bijvoorbeeld yoga, aromatherapie, reflexologie, tai chi, reiki. Van belang is ook de constatering dat het gaat om gescheiden leefwerelden, er zijn weinig mensen uit Kendall actief in beide. Tenslotte wijst het onderzoek uit dat de groei van het holistische milieu de terugloop van de denominaties (*church and chapel*) niet compenseert. Vanuit Kendall wordt dan de blik gericht op Groot-Brittannië en de Verenigde Staten. Via wat gemakkelijke extrapolaties wordt verondersteld dat het Verenigd Koninkrijk en Kendall niet veel van elkaar verschillen. Ook voor het Verenigd Koninkrijk in zijn geheel geldt dat er een afname is van traditionele vormen van godsdienst en groei van het holistisch milieu. Hoewel de situatie in de VS verschilt van die in Groot-Brittannië menen Woodhead en Heelas hier dezelfde trend te ontdekken. Voor beide landen geldt ook dat er niet kan worden geconcludeerd dat er een spirituele revolutie aan de gang is. Er zijn bovendien te weinig data om die conclusie te ondersteunen. In sommige kerken wordt het spirituele wel benadrukt, maar het is vooral in de bredere cultuur waar het spirituele invloed heeft gekregen (onderwijs, verpleging, management). Het is ook erg zichtbaar, met name op het terrein waar de kwaliteit van het (goede) leven aandacht krijgt, in kranten tijdschriften, winkels, op internet en CD's.

Om de vraag te beantwoorden waarom het holistisch milieu is gegroeid en *church and chapel* zijn teruggelopen, wordt gekeken naar de subjectiveringsthese. Die kan zowel de sacralisatie als de secularisatie verklaren: in een samenleving waar het subjectieve meer prioriteit krijgt, zullen ook religies die inspelen op de subjectieve wending groeien. Sommige kerken zullen in aantal nog toenemen omdat zij het subjectieve aandacht schenken. Kerken die juist een haven zijn voor conservatieve personen, doen het minder goed. Dat in het holistische milieu vrouwen oververtegenwoordigd zijn en mensen in de leeftijdscategorie boven de 50 jaar wordt maar voor een deel in verband gebracht met de subjectiveringsthese. Vrouwen werken meer in beroepen waar het persoonsgerichte van belang is en zijn vanuit hun rol altijd al gericht op zorg en relaties, zo menen de schrijvers. Wat de leeftijdscategorie aangaat, wordt een verklaring gebruikt die een nog wat meer *ad hoc* karakter heeft: mensen in de categorie boven de 50 hebben meer tijd voor hun interesses. Hoe ziet nu de toekomst er uit? Het holistisch milieu zal nog groeien, maar niet meer zo snel. De *church and chapel* zullen verder afnemen. Binnen 40 jaar zullen de congregaties en het holistisch milieu dezelfde omvang hebben: tussen de 3 en 4 % van de bevolking.

Het boek van Woodhead en Heelas zal de discussie in de kringen van de godsdienstsociologie en andere geïnteresseerden in religie nog wel een tijdje gaande houden. Dat verdient het boek ook. Het snijdt op heldere wijze een belangrijk thema aan en biedt een aanzet tot verklaring. Mijn kritiek op dit boek wil ik beperken tot drie opmerkingen. De eerste is van methodologische aard. De extrapolatie van de gegevens over Kendall naar heel Groot-Brittannië is veel te gemakkelijk en eigenlijk niet verantwoord. Mijn tweede opmerking gaat over de wijze waarop het holistische milieu wordt beschreven. Dat wordt in een bepaald opzicht gezien als uniform: in al die groepen zouden de betrokkenen uitgaan van het subjectieve als laatste autoriteit. Ik vraag mij af of de autoriteit van de goeroe, de begeleider etc. ook niet van belang is in sommige groepen, vooral als die zich beroept op kennis van bovenna-

tuurlijke aard. Mijn laatste opmerking betreft de subjectiveringsthese. Deze geeft inderdaad iets van een antwoord op de vraag naar het afnemen van de traditionele vormen van godsdienst en van de opkomst van het holistisch milieu. Maar is dat wel de vraag die beantwoord moet worden? De verwachting van de schrijvers is dat traditionele vormen van godsdienst en het holistisch milieu over zo'n 40 jaar elk 3-4% van de bevolking zullen rekruteren. Moet dan niet verklaard worden waarom zowel de spirituele vormen als de traditionele zo weinig aantrekkelijk zijn voor mensen in de Westerse samenleving, die toch voor het overgrote deel zeggen het bestaan van een God of hogere macht niet uit te sluiten?

Lammert G. Jansma

Margreet de Vries-Schot, *Gezonde godsdienstigheid en heilzaam geloof: Verheldering van concepten vanuit de psychologie, psychiatrie en de theologie*. (Dissertatie Universiteit Tilburg) Delft: Eburon, 2006; pp. 368, ISBN 90-5972-108-X, € 29,50.

Met deze dissertatie wil De Vries-Schot, psychiater en theoloog, bijdragen aan de ontwikkeling van criteria om de kwaliteit van persoonlijk geloof of godsdienstigheid te beoordelen, zowel vanuit een psychologisch of psychiatrisch als een theologisch perspectief, en die criteria ook theoretisch onderbouwen. Zij doet dit aan de hand van het concept 'mature religion' en vraagt zich in een theoretische verkenning af wat in de psychologische/psychiatrische literatuur verstaan wordt onder gezonde godsdienstigheid en wat in de theologische literatuur verstaan wordt onder heilzaam geloof. In het empirische deel van haar onderzoek wil zij weten welke evaluatieve maatstaven psychologen/psychiaters en pastores in de praktijk hanteren om persoonlijk geloof/ godsdienstigheid te beoordelen. De Vries-Schot vat haar bespreking van de psychologische literatuur samen in de kernwoorden 'omvattendheid', 'op-rechtheid', en 'openheid'. De kernwoorden 'verwondering', 'volharding' en 'vervulling' zijn het resultaat van haar bespreking van theologische literatuur volgens de dimensies geloof, hoop, liefde, en tijd. In het empirisch deel van de studie kregen 49 deskundigen, psychiaters/psychologen en theologen, zowel rooms-katholiek als protestant, stellingen en kernwoorden voorgelegd met betrekking tot 'mature religion.' Zij zagen 'geïntegreerd geloof' en 'volwassen geloof/godsdienstigheid' als de beste vertalingen van genoemd concept. Volgens hen houdt 'mature religion' het volgende in: een gerichtheid op hogere waarden vanuit in-nerlijke vrijheid, vertrouwen op God die het hele leven doordringt, en verantwoordelijkheid voor medemens en schepping. Mature religion is volgens deze deskundigen dus fundamenteel relationeel van aard (relatie met zelf, God, en omgeving). Het heeft verder te maken met verwondering, oprechtheid, en openheid, en met identiteit, integriteit en inspiratie. De Vries-Schot pleit aan de hand van deze resultaten voor het uitbreiden van het in de gezondheidszorg gehanteerde biopsychosociale model met een spirituele dimensie. Ook voert ze een pleidooi om hulpverlening en pastoraat wel te onderscheiden, maar niet te scheiden. Verder ziet zij geïntegreerd geloof als antwoord op een desintegrerende samenleving en roept ze de